

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒՆ ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Հեղինակ՝ Ժամ Միշել Թիեռի
Հրատարակութիւն՝ Զօտիաֆ

23X30, քաղկացած 345 էջերէ
Բազմաթիւ գումաւոր մկարմեր եւ միագոյն յատակագիծեր,
բարտեւանք:

Առաջին տեսքով չքեղ հատոր մը, հաստ սպիտակ թուղ-
թի վրայ տպուած, նոյնիսկ ծանր իր 345 էջերուն համար,
բազմաթիւ ծանօթ եւ նոյնքան անծանօթ յաջող լուսանկար-
ներով, հանրութեան կը ներկայանայ բժիշկ մը, դարձած հայ
արուեստի, յատկապէս ճարտարապետութեան «ՄԱՍՆԱԳԷՏ»,
բազմաթիւ օգտակար ճամբորդութիւններ կատարած ըլլալով
արեւմտեան Հայաստան, հրատարակիչ մենագրութիւններու,
պէտք է խոստովանիլ թէ շնորհիւ Թիեռիի եւ Փաօլօ Գունէօ
(վերջերս մահացած) իտալացի ճարտարապետին, Արեւմտեան
Հայաստանի, մասնաւորապէս Վասպուրականի եւ Տարօն-
Տուրուբերանի հայկական ճարտարապետական յուշարձաննե-
րը, ձեւով մը փրկուեցան, լուսանկարուելով, չափագրուելով
եւ արուեստի աշխարհին հրամցուելով:

Այս տեսանկիւնէն դիտուած Թիեռիի այս վերջին գործը,
ոչինչ կ'աւելցնէ: Իր երկար տարիներու ճամբորդութիւննե-
րուն եւ աշխատանքին արգասիքն է որ կը ժողովրդականացնէ
չքեղ հատորով մը:

Եթէ միայն սալոնի զարդ ըլլար եւ հիւրերուն ներկայա-
ցուէր սուրճի կամ կարկանդակի մը միջեւ, անցնէ պիտի
ըսէի... Բայց ես ծայրէ-ծայր կարդացի զայն մեծապէս գնա-

հատեցի անոր հմտութիւնը, խոր ծանօթութիւնը հայ եկեղեցական պատմութեան, անձերու, յուշարձաններու, վանական համալիրներու եւ այլն...: 316-317 էջերուն մէջ տրուած մատենագիտութեամբ, Թիէռի ցոյց կու տայ թէ տեղեակ է Հայոց պատմութեան եւ արուեստին նուիրուած հրատարակութիւններու մեծագոյն եւ կարեւորագոյն բաժինին:

Հատորին վերջաւորութեան, կը յիշուի որ Նիքօլ Թիէռի, հեղինակին տիկինը, օգնած է իրեն, յատկապէս որմնանկարներու չափագրութեան եւ ձեւաւորումի մէջ:

Տիկ. Նիքօլ Թ.՝ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի բիւզանդագիտական ամպլոնին խմբակին մաս կը կազմէր. 70-ական թուականներուն, Սորպոնի մէջ հետեւած եմ իր դասախօսութիւններուն եւ մեծապէս օգտուած: Այդ տարիներուն արդէն կը նկատէի որ ընդհանրապէս «Բիւզանդագէտներու» մեծ ընտանիքին մէջ, շեշտուած ձգտում մը գոյութիւն ունի, շրջանի բոլոր քրիստոնեայ ազգերուն արուեստի ակունքը նկատել Բիւզանդիոնը, ներառեալ Սիրարփի Տ.Ն. ու Կարսոյեանը եւն.: Որպէս հակադդեցութիւն Ստրցիկովսկիի տեսակէտներուն, որ դարուս սկիզբը, պատմական հատորով մը¹ Հայաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ կը կը փնտռէր արեւմտեան աշխարհին (նաեւ բիւզանդականին) ճարտարապետական ոճերու ծագումը եւ զարգացումը:

Կարդալով բովանդակութիւնը (էջ 4-5) շատ ճոխ եւ մանրամասնուած, այն տպաւորութիւնը կ'ունենաս որ ընթերցումիդ վերջաւորութեան ամբողջական եւ կատարեալ գաղափար պիտի կազմես Հայաստանի աշխարհագրական, ծագումնային, լեզուական, նախամիջնադարեան, միջնադարեան եւ ուշ-միջնադարեան արուեստներու մասին, մանաւանդ որ հատորը լեցուն է մեզի համար բարդ եւ անմատչելի ճարտարապետական եզրաբանութիւններով:

Այսպէս չէ:

Ժան-Միշէլ Թիէռի, ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ կը մօտենայ մեծամիտ օտարականի մը հոգեբանութեամբ, կարծես չհանդուրժելով որ այս կտոր-կտոր եղած ազգը ինքնուրոյն մշակոյթ մը ունենայ. զարմանալիօրէն յանդուգն հաստատումներ կը կատարէ, առանց բացատրութիւններ տալու, եւ «Հայերը կը կարծես որ... բայց այնպէս չէ»- ականարկներն ալ անպակաս են այս «ՇՔԵՂ» հատորին մէջ:

1. Die Baukunst der Armenier und Europa, 2 vol., Wien, 1918.

Տեսնենք անոնցմէ քանի մը հատը:

- Էջ 12 Բ սիւնակ, Նոյի տապանը նախապէս կանգ առած է եղբեր ՃՈՒՏԻ անունով լեռնագագաթի մը վրայ, բայց քանի էջմիածնի դէմը բարձր լեռ մը տեսեր են հայերը, զոր ինք ԱՂՐԻ ՏԱՂ կը կոչէ, անունը դրեր են ԱՐԱՐԱՏ... որուն շուրջ նոյն հայերը հնարեր են բազմաթիւ աւանդավէպեր...:

- Էջ 36 Ա սիւնակ, Հեղինակը կը ներկայացնէ իր տեսակէտը հայ արուեստի մասին եւ այնուհետեւ 435 էջ կը մրոտէ զայն փաստելու համար: Հոն ըսուած է «Որպէս եզրակացութիւն, կրնանք ընդունիլ որ հայ արուեստը իր սկզբնական հովիթիւնը գտած է Հելլենացած Արեւելքի մէջ բայց հազիւ ծնած՝ կրած է դրոշմը բիւզանդական եւ սասանեան արուեստներու»:

- Հեղինակը կը նկարագրէ ուրարտական քաղաքակրթութեան տուեալները հայ հողին վրայ, բերդաքաղաքներ, ջր-րանցքներ, ճամբաներ, սակայն, հակառակ հայ գիտնականներու տեսակէտին, չ'ընդունիր որեւէ կապ հայ-ուրարտական յարաբերութիւններու (էջ 36 սիւնակ Բ):

- Հեղինակը, ինքնատիպ ըլլալու մարմաջէ մը տարուած, յաճախ տարօրինակ ենթադրութիւններ կը կատարէ. օրինակ (էջ 47 Ա սիւնակ) գմբէթի ծագումը կը վերագրէ Գրիգոր Լուսաւորչի տեսիլքին ու վիրապէն ելլելով, հրաշալի գմբէթ մը կը տեսնէ, չորս սիւններու վրայ կանգնած, որուն ներքեւ կը հանգչէին Հռիփսիմեանց մարմինները, եւ այնուհետեւ - կ'ըսէ- գմբէթը դարձաւ Երկինքի խորհրդանիշ... հայերուն համար: Մոռնալով որ հայերը հազարամեակներէ ի վեր, ՀԱՋԱՐԱՇԷՆ կոչուած փայտեայ հանգոյցներով կը գմբէթաւորէին իրենց տունները, օգի եւ լոյսի համար:

- Նոյն տեղը, կը բացատրէ թէ ինչու հայերը Քրիստոս չեն քանդակեր խաչափայտին վրայ, քանի որ խաչը Քրիստոսի չարչարանքները չի խորհրդանշեր... բայց միաժամանակ նկատելով որ մանրանկարչութեան մէջ խաչելութիւնը ստէպ կը հանդիպի (°)... -Այդ հետեւանքն է հայ արուեստի եւ մանրանկարչութեան բիւզանդականէն կախումնաւորութեան...:

- Ինծի համաձայն, Թիէոփ, մեծապէս կը շփոթէ խաչելութիւնն ու խաչքարերը: -«Պաշն կենարար»- ստէպ յիշուած մեր շարականներուն մէջ, ոչ մէկ կապ ունի խաչքարերը շրջապատող տերեւներուն եւ ծառի ոստերուն հետ, որոնք ընդհակառակն խորհրդանիշն են «ԿԵՆԱՅ ԾԱՌԻՆ», որ գոյութիւն ունի բոլոր հին ժողովուրդներու աւանդութիւններուն

մէջ, ներկայացուած տողմէններով, վիշապաքարերով եւ միայն Հայաստանի, Իրլանտայի, եւ աւելի ուշ, Պրըթմանյի մէջ՝ վերածուած խաչքարերու կամ գողգոթաներու:

Հեղինակը առիթ չի փախցնէր հակաճառելու Թորամանեանի հետ ալ, առանց յիշելու զինք, նկատմամբ ՏԵԿՈՒԻ տաճարին, կասկածի տակ դնելով անոր Առաջիմ գմբէթաւոր կառոյց ըլլալու հանգամանքը: Ինչպէս նաեւ ծիծաղելի կը գտնէ որ կարգ մը հայկական հրատարակութիւններու մէջ, Փարիզի Սէնթ Շափէլի քանդակին մէջ ներկայացուած Զուարթնոցին հետ...: Անդին, ամենայն բնականութեամբ կը հաստատէ որ Լոռիի լեռներուն մէջ, Օձունի է դարու եկեղեցիին բակին մէջ, տակաւին կանգուն, այդ բացառիկ յուշակոթողը, կառուցուած է Սերմատայի-Գաթուրայի (Սուրբոյ հռաւոր անապատներուն մէջ) մահարձանին ուղղակի ազդեցութեան ներքեւ... (էջ 85 Բ):

- Հայկական հնագոյն ձեռագիրներէն մին ալ, Երեւանի թիւ 2374, կ'արժանանայ նոյն ճակատագրին: Հոն պատկերուած մանրանկարները -կ'ըսէ- կը յիշեցնեն բիւզանդական, պարթեւական եւ սասանեան ազդեցութիւններ...:

- Շատ աւելի զուարճալի կը գտնեմ երբ Երուսաղէմի մէջ յայտնաբերուած, 78 մեթր տարածութեամբ, 2 դարու խճանկարին ծագումը, կը վերագրէ պատահական «տեղացի» արհեստաւորի մը որ կարծես թէ զուարճանալու համար հայերէն արձանագրութիւն թողած է - ՎԱՍՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԵՒ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶՈՐՈՅ ԱՆՈՒԱՆՍ ՏԷՐ ԳԻՏԷ - որ ցարգ ծանօթ առաջին նահատակաց յուշարձանը կը համարուի: (Սիրարփի Տ.Ն., L'Art Arm., էջ 67):

- Անցեալ դարուն, Երուսաղէմի Զիթենեաց պարտէզին մէջ եօթը նման խճանկարներ յայտնաբերուեցան, ՀԱՅԵՐԷՆ արձանագրութիւններով, մին՝ ոմն ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԻ անունով, ուրիշ մը՝ Շուշանիկ Արտաւանի մօր անունով եւ այլն, կարելի՞ է այս ամէնը պատահականութեան վերագրել...:

- Բիւզանդախոսէ չեն փրկուիր մեր մշակոյթի ամէնէն թանկագին ձեռագիր մատենաներն ալ: Ս. Ղազարի մատենադարանի գանձը նկատուած, Մլքէ թագուհիի Աւետարանը, 2 դարու, ԺԱ դարու կարսի Աւետարանը եւ 1060 թուականի Մուղէնիի ձեռագիրը, բոլորն ալ «ենթակայ» բիւզանդական կամ մակեդոնեան ազդեցութիւններու եւ հայկական նկատուած սխալմամբ, հայերէն լեզուով գրուած ըլլալուն համար...:

- Շարունակելով ազդեցութիւններու թուարկումը, Թիէ-ռի Կարսի ժ դարու Ս. Առաքելոց եկեղեցիին խորաքանդակներուն եւ նախշերուն մէջ ալ կը տեսնէ Գահիրէի ապպասեան արուեստին ներկայութիւնը (բայց չի յտակեր թէ հայ արուեստագէտը Եգիպտակա՞ն թէ Հայկական աւիաուղիներով հասած է Գահիրէ...):

- Հեղինակը շփոթութեան մատնուած կը թուի, տեսնելով հայկական վանք մը նուիրուած «Ս. Բարդուղիմէոսի» - Քիւրտիստանի լեռներու այս կորսուած անկիւնին մէջ, Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ սահմանին վրայ - ... կ'ուզէի հարց տալ բազմահմուտ եւ հայոց պատմութեան եւ աշխարհագրութեան քաջ ծանօթ հեղինակին, թէ երբունէ դարբնով Վասպուրականի Մեծ Աղբակ դաւառի, Աղամակերտ քաղաքին հիւսիս արեւելք գտնուող, Չորրորդ դարուն հիմնուած, Ս. Բարդուղիմէոսի այս փառաւոր վանքը, տակաւին կիսանկանգուն, «Քիւրտիստանի լեռներու կորսուած անկիւնին» զարդը կը կազմէ... ինք որ բազմաթիւ վանքեր այցելած եւ յայտնաբերած է այդ «անկիւններու մէջ» հարց չի՞ տար թէ հոն Ազգ մը կ'ապրէր, տակաւին 85 տարի առաջ, եւ եղեռնի հետեւանքով, հայ հողերուն վրայ, Աղբակէն մինչեւ Կարս, Ակոռի, Արաբատի փէշերուն գետեղուած Գոշուոր ներկայութիւնը, թոյլ պէտք չէ տայ պատմագէտի մը, գաւառներուն պատմական անուանակոչումները փոխել, մանաւանդ երբ բնաջնջուած ժողովուրդին արուեստի պատմութեան մասին է գրութեան նիւթը (էջ 253 Ա):

Իսկ գալով «Ս. Բարդուղիմէոսի» ... Թիէռի զուտ հայկական հանճարին ստեղծագործութիւնը կը համարի... Ս. Գիրքը ոչինչ կը յիշէ իր մասին, ոչ իր առաքելութեան, ոչ ալ մարտիրոսութեան Հայաստանի մէջ...: Անվաւեր Աւետարաններուն մէջ յիշատակուած տեղեկութիւնները՝ Հայերը իւրացուցած են իրենց «Լուսաւորիչներէն» մին (էջ 253 Ա սիւնակ):

Եթէ հեղինակը աստուածաբան բարեկամ մը ունենար, վստահաբար քիչ մը աւելի խոհեմ պիտի գտնուէր, նման կարծիք մը տալէ առաջ:

Քրիստոնէութիւնը հիմնուած է Ս. Գիրքի եւ աւանդութիւններու վրայ, որ շարունակութիւնն են աւետարանին: Աւանդութիւնները հետեւանք չեն, այլ իսկական դէպքերու քնարական արձագանգներ, որոնց մէջէն լուրջ պատմագէտներ, շատ մը հարցերու բանալին կը գտնեն: Բաւէ նկատել թէ «անվաւեր» կոչուած Աւետարաններու ուսումնասիրութիւնը, որ-

քան յառաջացած է Ս. Գիրքի մասնագէտներու մօտ, եւ որքան նոր լոյս կը սփռէ:

- Անիի Գազկաշէն Ս. Գրիգոր բոլորածեւ տաճարը, հեղինակը կը համարի, (քննելով տապալած զարդաքեկորները, զուտ արաբական ազդեցութիւն, քանի Գազիկ հոն ներկայացուած է մօրուքով եւ կը կրէ փաթթոց մը որպէս գլխարկ: Գալով Ս. Փրկիչ ութանկիւն հրաշալի կառոյցին, անոր ալ ծնող մը կը գտնէ յանձին Եռակոսաւիոյ Սփիւթ քաղաքի Դիոկղետիանոս հռոմայեցի կայսրին դամբարանին...:

Զուտ հայկական ծնունդ ունեցող ԽԱԶՔԱՐԵՐՆ ալ գերծէն մնար ազդեցութիւններէ: Եթէ անոնց ծայրեզրի քանդակները Անիի դպրոցին գիւտը կը համարի, անոնց փնջաւոր դօտին ներշնչուած է -կ'ըսէ- Երուսաղէմի ԺԱՅՌԻ ԳՄԲԻԹԻ մըզկիթէն:

Ախթամարի Ս. Խաչ հրաշալիքին համար հարկ էր բան մը ըսել: Հոն միայն որմնանկար մը կամ քանդակ մը չէ որ ներկայացուած են, այլ քանդակներու եւ որմնանկարներու պատմաշարք մը որ անսովոր է հայոց արուեստին մէջ: Գազիկ նման բան չէր կրնար յղանալ եթէ «չառաջնորդուէր արաբական մշակոյթէն»...:

Անհասկնալի պատճառներով, չես գիտեր ինչո՞ւ, հեղինակը Հայաստանի մէջ գտնուող կարգ մը վանքերուն հայկական անունին կ'աւելցնէ նաեւ անոնց «ազէրիերէն» կոչումը...:

Ինծի այնպէս կը թուի որ Պ. Թիէռի թիւրիմացութեան մը մէջ ինկած է, երբ Փրանսացի կը համարի, Ստեփանոս Օրբէլեան պատմիչին յիշատակած «փրանկ արուեստագէտները» որոնք Տաթևի Ս. Պետրոս-Պօղոս տաճարին գեղազարդումին մասնակցած են եւ անմիջապէս կապեր կը տեսնէ յետկարոլոսեան Հռոմի, Յուլիայի դպրոցներու եւ Տաթևի միջեւ... Հոս «ՓՐԱՆԿ» բառը, քաղկեդոնիկ հայերը միայն կը նշանակէ, մինչեւ օրերս գործածուած հիւսիսային Հայաստանի մէջ:

Չորրորդ բաժինին առաջին էջին վրայ (177 Ա) անհասկնալիօրէն ՔՐՏԱԿԱՆ ծագում կու տայ Իւանէ եւ Զաքարէ եղբայրներուն, որոնք շուրջ 1000 թուին, գլուխ անցած Բագրատունեաց վրացական ճիւղի բանակներուն, մի առ մի ազատագրեցին հայկական հողերը, Սելճուք թուրքերէն, քաղաքական եւ մշակութային նոր վերածնունդի մը սկիզբ տալով:

Զաքարեանները ոչ թէ հայացած քիւրտեր էին, ինչպէս կը հաստատէ գիրքին հեղինակը, այլ Մեծ Հայքի Կորդուաց

նահանգի Կարթունիք գաւառէն Հիւսիսային Հայաստան գաղ-
թած քրտացած Արծրունիներ, ինչպէս կը վկայէ Ամբերդի մէջ
յայտնաբերուած արձանագրութիւն մը:

Էջ 235 Ա-ի մէջ ալ Օրբէլեանները վրացի կը կոչէ, մինչ
անոնք ունեցած են զոյգ ճիւղեր վրացական եւ հայկական,
սերած ըլլալով Մամիկոնեան ազգատոհմէն, քաղկեդոնիկ
հակումներով, կայք հաստատած են Տալքի մէջ, Կիւրիկէի
Բագրատունիներու մօտ, եւ ըստ Ստեփանոս Օրբէլեան տոհ-
մային պատմիչին, Վրաստանի մէջ Օրբէլեան ամրոցը նուէր
ստանալով, կոչուեր են ՕՐԲԵԼԵԱՆ:

... Եւ այսպէս արուեստագիտութիւնը, բզկաթի դարաւոր հայ մշա-
կոյթի գանձերը, մաս մը տալով Մելնուք թուրքերուն, ուրիշ
մը պարթեւ -սասանեաններուն, խոշոր պատառ մը արաբնե-
րուն եւ առիւծի բաժինը բիւզանդացիներուն, կը հասնինք
ԱՆԻ, Տիգրան Հոնենցի Ս. Գրիգոր գլուխ-գործոց եկեղեցիին,
ուր հատորին հեղինակը՝ Պ. Ժան-Միշլ Թիէռլի, հիացած որմ-
նանկարներու եւ խորաքանդակներու ճոխութեան, նրբութեան
եւ կատարելութեան վրայ եւ հաւանաբար անկարող նկատե-
լով հայ արուեստագէտները նման գործի մը համար, կը հա-
մարի որ Տիգրան Հոնենց ԻՍԼԱՄ արուեստագէտներ վարձած
ըլլայ իր քրիստոնեայ տաճարը գեղազարդելու:

Հայոց Պատմութեան մէջ առաջին անգամն ըլլալով կը
հանդիպիմ նման վարկածի մը: Հայ եւ օտար պատմիչներ,
ընդհակառակն, կը պատմեն թէ ինչպէս, դարերու ընթացքին
խալիֆաները, պէկերը, Բիւզանդիոնի կայսրերը եւ յետա-
գային Օսմանեան սուլթանները եւ պարսից շահերը, անուշ
լեզուով կամ բռնի ուժով, հարիւր հազարաւոր հայ արուես-
տագէտներ կուտակած են իրենց մայրաքաղաքներուն եւ ար-
քունիքներուն մէջ մշակոյթ մտցնելու համար իրենց անտաշ
ժողովուրդին մէջ:

Միջին եւ Մերձաւոր Արեւելքի շուկաներուն վրայ, մին-
չեւ այսօր հայ տղաք են որ ոսկիի եւ արծաթի լաւագոյն ստեղ-
ծագործութիւնները կը կատարեն:

Բիւզանդիոնի գահին շքեղագոյն եւ հզօրագոյն կայսրերէն
եւ կայսրուհիներէն քսանը ՀԱՅԵՐ էին, չըջապատուած հայ
իշխաններով, արուեստի եւ մտքի մարդերով: Հայ էին դար-
ձեալ Իտալիոյ կարեւորագոյն փոխ-արքաները Ներսէս եւ Սա-
հակ որոնց իշխանութեան ատեն կանգնեցան Ռաւէննայի եւ
Վենետիկի գլուխ գործոց եկեղեցիները: Հայ էր Ս. Սոփիայի
գմբէթը վերականգնող ճարտարապետը Տրդատ: Դարձեալ հա-

յեր են որ բազմաթիւ ստորագրութիւններ ձգած են Սելճուքեան լաւագոյն մզկիթներուն վրայ, որպէս ճարտարապետ, ինչպէս հայ էր բռնի իսլամացած Սինան ճարտարապետը, Օսմանեան ճարտարապետութեան Միքէլ անժը, եւ այսպէս կրնամ շարունակել հասնելով մինչեւ Փիթիւիէյի Օթոն հայկազնին, կամ Ռումանիոյ, թրանսիլանիոյ, Լէոպոլտոյ կամ Խրիմի հայ ճարտարապետներուն:

Հակառակ երեւոյթին դեռ չեմ հանդիպած մեր պատմութեան մէջ որ բիւզանդացիներ Հայոց գահին վրայ բազմած ըլլան, կամ սելճուք ճարտարապետներ եկեղեցիներ կառուցած ըլլան Հայոց համար, կամ Պարսիկ արուեստագէտներ «Նոր Զուղա» մը հիմնած ըլլան Հայաստանի մէջ, կամ եգիպտացի մամլուքները խաչքարեր կանգնած հայ հողին վրայ եւ հեղինակին հայրենակիցները մագաղաթեայ ձեռագիրներ գունազարդած եւ մանրանկարած Տաթեւի կամ Գլաձորի վանքերուն մէջ:

Ժողովուրդի մը պատմութեան բոլոր ծալքերը ուսումնասիրել, անհրաժեշտ կը նկատեմ, անոր մշակոյթի մասին խօսելու համար. մանաւանդ հայ ժողովուրդի նման դարերու խորերէն եկող հաւաքականութեան մը որուն սփիւռքը միշտ ալ մեծ կարեւորութիւն ունեցած է որքան Մայր հողը:

Կարելի չէ 345 էջեր լուսանկարներով գեղազարդել ըսելու համար միայն որ սա մէկը ուրարտական է, միւսը պարթեւական-սասանեան, երրորդը արաբական կամ սելճուքեան, չորրորդը բիւզանդական եւ այլն... նրբօրէն արժէգրկելով հինէն եկող ժողովուրդի մը հազարաւոր յուշարձաններն ու արուեստի գործերը:

Անկեղծօրէն կը խոստովանիմ որ, բազմահմուտ Պ. Թիէռլին սոյն հատորը մանրակրկիտ կարդալով, որ նուիրուած է ամբողջութեամբ հայ միջնադարեան արուեստին եւ մշակոյթին, անկարող եղայ հասկնալու թէ ո՞րն է իսկականին մէջ ՀԱՅԸ այս բոլորին մէջ...:

Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎՐԴ. ՊԶՏԻԿԵԱՆ